

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 1418
İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet

Yayın Koordinatörü
Murat AYDEMİR

Editörler

Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Tashih

Haluk Zahid KIZILYER

Kapak Tasarım

Batuhan Yağız GÖKMEN

İç Tasarım

R. Ahmet AKAY

ISBN: 978-625-428-627-8

1. Baskı, Aralık 2024, Ankara, 1.000 Adet

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.
Bu eser Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık
Ticaret İşletmesi Yönetim Kurulu'nun 08.08.2024
tarih ve 190 sayılı kararıyla uygun görülmüştür.

*Bu eserin ilmi/edebi redaksiyonu İLK SAY Kurulu
marifetiyle yapılmıştır.*

Yayıncı Sertifika No: 48058

Ostim OSB Mah. 1256. Cad. No: 11
Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

İSLÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE
HİKMET

Editörler
Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

İÇİNDEKİLER

Takrîz	IX
Ön Söz	XI
■ Hikmet Kavramının Semantik Tahlili • Mehmet CANDAN	1
Giriş.....	1
1. Hikmet Sözcüğünün Semantik Tahlili.....	2
2. Hikmet Kelimesinin Sözlük Anlamı	3
3. Hikmet Kelimesinin Terim Anlamı.....	10
Sonuç.....	13
Kaynakça	14
■ Kur'an'da Hikmet Kavramı ve Müfessirlerin	
Yorumlamaları • Mehmet ÜNAL	17
Giriş	17
1. Hikmet Kavramının Anlam Alanı.....	18
2. Kur'an'da Hikmet Kelimesinin Kullanım Şekilleri.....	22
3. Kur'an'da “Hikmet” Kavramına Yüklenen Anlamlar	24
Sonuç	43
Kaynakça	44
■ Sünnet-Hikmet İlişkisi • Bünyamin ERUL	48
Giriş.....	48
1. Hz. Peygamber ve Hikmet	48
2. Sünnet ve Hikmet	51
3. Hadis ve Hikmet	55
Sonuç.....	62
Kaynakça	63
■ Hikmet Hadisinin Tahrîci ve Yorumlanması • Halil İbrahim DOĞAN	66
Giriş.....	66
1. Hikmet Hadisinin Tahrîci ve Tenkidi	67
2. Hikmet Hadisinin Yorumlanması ve Değerlendirilmesi.....	75
Sonuç.....	82
Kaynakça	83

▪ Hadis Yorumculuğu Bağlamında Hikmetin	
Yorumla İlişkisi • Ferhat GÖKÇE	87
Giriş.....	87
1. Kavramsal Düzeyde Hikmet'in Yorumla İlişkisi.....	87
2. Hikemî Yorum.....	90
3. İslâm İlim Geleneğinde Hikmet Yorumculuğu: Hikmet-i Teşrî' ve Hadis.....	91
4. Hadis Şerhleri Özelinde Hadis Yorumculuğunda Hikmete Dayalı Yorumlar	94
5. Tasavvuf Geleneğinde Hadislerde Hikmet Arayışı ve Hadislerin Hikmet Boyutunda ya da Hikemî Yorumları	95
6. Hikmet/Hikemî Yorum Örnekleri.....	101
Sonuç.....	104
Kaynakça	105
▪ Tasavvuf Klasiklerinde	
“Hikmet” Kavramı • Ömer YILMAZ - İhsan KOÇAK	108
Giriş.....	108
1. Tasavvuf-Hikmet Korelasyonuna Genel Bir Bakış	110
2. İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Hikmet Kavramına Dair Görüşler.....	117
Sonuç.....	133
Kaynakça	136
▪ Tasavvufta Hikmet-İrfan İlişkisi • Ahmet YILDIRIM	139
Giriş.....	139
1. Tasavvufta Hikmet Kavramı.....	140
2. Hikmet-Bilgi İlişkisi	143
3. Hikmet-İrfan İlişkisi.....	147
Sonuç.....	152
Kaynakça	153
▪ Eş'arî ve Eş'arilikte Hikmet Kavramı • Hikmet YAĞLI MAVİL	156
Giriş.....	156
1. İlahî Fiillerde Hikmet.....	160
2. Nazari ve Ameli Hikmet	161
3. Mütakaddimîn Dönemi Hikmet Anlayışı	163
4. Muteahhirîn Dönemi Hikmet Anlayışı	171
5. İlahî Fiillerinin Gaye ve İletten Uzak Oluşunun Delilleri	176
Sonuç	182
Kaynakça	183
▪ Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi • Fatma BAYRAKTAR KARAHAN	186
Giriş: Anlam ve Sınırları ile Hikmet.....	186
1. İmam Mâtürîdî'de Hikmet	188
2. Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi	191
Sonuç.....	199
Kaynakça	200

▪ Ebü'l-Muîn en-Neseffî'ye Göre Hikmet • Özkan TEKİN	202
Giriş.....	202
1. Hikmet Kavramının Tanımı ve Problemin Genel Çerçevesi	202
2. Neseffî'nin Hikmet Anlayışı	206
Sonuç.....	210
Kaynakça	210
▪ Mu'tezile Ekolünün Hikmet Anlayışı • Osman AYDINLI	212
Giriş.....	212
1. Mu'tezile'nin Hikmet Anlayışının Dinsel, Tarihsel ve Kültürel Kökleri	213
2. Mu'tezile'de Adalet-Hikmet İlişkisi.....	217
Sonuç.....	236
Kaynakça	238
▪ İmâmiyye Şîası Rivayet Kaynaklarına Göre Hikmetin Kapsamı, Kaynağı ve İlkeleri • Abdulalim DEMİR	242
Giriş.....	242
1. Hikmetin Kapsamı ve Kaynağı	243
2. Hikmetin İlkeleri.....	248
Sonuç.....	257
Kaynakça	258
▪ Bilgiden Bilgelige İslâm Felsefesinde Hikmetin Hikmeti • Müfit Selim SARUHAN	261
Giriş.....	261
1. İslâm İlahiyatının Paradigmaları	262
2. Etimolojiden Terime	262
3. Filozofların Dilinden Hikmet	264
4. Hikmetin Teorik ve Pratik Yönleri	270
Sonuç.....	271
Kaynakça	272
▪ Hürriyetin Hikmeti • Gürbüz DENİZ	275
Giriş.....	275
1. Aslı Hürriyet İmkânları.....	275
2. Arızı Hürriyet İmkânı	277
3. Hürriyetin Sınırı	277
4. Tanrının Özgürlüğü Meselesi.....	278
5. O ve Biz	279
6. Hikmetin Hikmeti	282
Sonuç.....	283
Kaynakça	284
▪ Hikmet Kavramına Dini-Psikolojik Yaklaşım • Behlül TOKUR - Sakin ÖZİŞİK	285
Giriş.....	285

1. İslâm Kültüründe Hikmet Kavramı.....	286
2. Hikmet Kavramına Dini-Psikolojik Yaklaşım.....	288
Sonuç.....	296
Kaynakça	297
■ Din Eğitiminde Hikmet	
Kavramının Öğretimi • Muhammed Ali YAZIBAŞI	300
Giriş.....	300
1. “Kavram” Kelimesinin Anlamı.....	301
2. Din Eğitimi ve Öğretiminde Kavram Öğretiminin Önemi.....	302
3. Hikmet Kavramının Kavram Haritası ile Öğretimi	305
4. Hikmet Kavramı ile Eş Anlamlı Olan Kavramlar.....	308
5. Hikmet Kavramı ile Zıt Anlamlı Olan Kavramlar.....	310
Sonuç ve Değerlendirme	312
Kaynakça	313
■ Türk Edebiyatında Hikmet • Kenan ÖZÇELİK	316
Giriş.....	316
1. Hikmet: Allah'ın Yaratmasındaki Gizli Sebepler	317
2. Hikmet Karşısında İnsan: Sorgulamak yahut Sorgulamamak.....	318
3. Türkçe Bir Tabir: Hikmet Söylemek.....	321
4. Hikmetin Kavramlaşması: Felsefe ve Tıp.....	322
Sonuç.....	324
Kaynakça	325
■ İslâm Hukukunda Teşri ve Hikmet İlişkisi • Yüksel SALMAN	327
Giriş.....	327
1. Kavramsal Çerçeve	329
2. Hükümün Arka Plan Ögesi: Hikmet	331
3. Hükümün İllete Göre Tespit Yöntemi: Ta'lil.....	333
4. İllet-Hikmet İlişkisi.....	337
5. İllet Sebep İlişkisi	338
6. Sebep-Hikmet ilişkisi	338
7. Hüküm-İllet İlişkisi	339
8. Hüküm-Hikmet İlişkisi	340
9. Münâsebet: Hüküm, İllet ve Hikmet İlişkisi	342
10. Hukukta Norm ve Gaye	343
Sonuç	345
Kaynakça	346

TAKRİZ

■

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte yeni sistem oluşmuş, eğitim-öğretim sistemi değişmiş, buna bağlı olarak da din eğitim ve öğretimi yeni bir sürecin içine girmiştir. Bu süreçte din eğitim ve öğretimi için yeni kurumlar oluşturulmuş ve bu kurumlar da zamanla sistem içerisinde yerlerini almışlardır. Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nun 4. maddesi "Maarif Vekaleti yüksek diniyât mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünun'da bir ilahiyat fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemât-ı dîniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir." gereğince ilahiyat fakülteleri açılmaya başlanmıştır. ilahiyat fakültelerinin açılmasından belli zamana kadar farklı müfredat ve programlarla yürütülse de zamanla müfredat ve programlar oturmuş, fakültelerde alanlarına göre temel İslâm bilimleri, felsefe ve din bilimleri ve İslâm tarihi ve sanatları bölümleri hâlinde üç bölüm oluşmuştur. Bunlar arasında yer alan temel İslâm bilimleri bölümü, ilahiyat ve İslâmî ilimler fakültelerinin esasını ve omurgasını oluşturmaktadır. Bu bölüm olmadan İlahiyat ve İslâmî İlimler fakültesinden bahsetmek zordur. Dolayısıyla İslâm dininin gerek teorik gerekse pratik açıdan temellerini anlamayı ve yeniden yorumlamayı amaçlayan temel İslâm bilimleri bölümü, İslâm'ın inanç, ibadet ve ahlak esaslarını dinin ana kaynaklarını esas alarak tarihî tecrübe, gelenek ve modern araştırmalar bağlamında araştırmaya ve eğitim-öğretim vermeye çalışmaktadır. Bu misyon çerçevesinde Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü olarak bizler de eğitim öğretim yanında çeşitli ilmî faaliyetlerle de İslâm'ın doğru bilgi ve sahih kaynaklara dayalı olarak anlaşılıp ve yaşanmasına ve bilhassa İslâm düşüncesinin gelişmesine katkı sunmaya çalışmaktadır. Temsil ettiğimiz kimlik ve konumunuz gereği olarak gerek ilahiyat alanındaki ve İslâm düşüncesi nezdinde gerekse de insanlık katındaki önemli meseleleri ele alıp çıkan problemlere çözüm üretmek ve çıkan boşluğu doldurmak üzere çeşitli faaliyetler gerçekleştirmek yukarıda bahsedilen misyonun gereğidir. Bu tür çalışmaların ortaya çıkan problemlerin çözümüne yardımcı olacağı muhakkaktır. Bu noktada interdisipliner ve kolektif çalışmaların ayrı ve önemi vardır. Bunun farkında olarak bizler de bölümümüzün ilmi birikimini bilimsel ilkeler çerçevesinde bir proje ve bunun çıktılarıyla ortaya koymayı istiyoruz. Bizler de bu bağlamda "Disiplinler Arası İlişki Açısından İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi" adlı hem kadim ve hem de güncel olan önemli bir konuyu incelemeye karar verdik. Farklı alandan pek çok hocamız konuyla bilimsel katkılarını ve birikimlerini ortaya koydular. Hepsine çok müteşekkirimiz. Ayrıca incelenen konunun proje haline

getirilip AYBÜ BAB birimine sunup sonra elinizdeki kitap çalışmasına dönüşmesini sağlayan proje ve kitap hazırlama aşamasında her türlü katkı ve gayrette bulunan Doç. Dr. Ferhat Gökçe ve Doç. Dr. Halil İbrahim Doğan'a çok teşekkür ederiz. Son olarak eserin basımını üstlenen Türkiye Diyanet Vakfı İlim Kültür Sanat ve Yayın Kurulu başkanlığına şükranlarımızı arz ediyoruz. Daha faydalı ve güzel çalışmalarda buluşmak dileğiyle...

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM¹

ÖN SÖZ

Tarih içerisinde birçok din, kültür ve ilmin ilgi alanına giren ortak kavramlar olmuştur. Bunların en başta geleni İslâm kültür ve medeniyetini birçok yönden ilgilendiren “hikmet” kavramıdır. Hikmet, İslâm ilim geleneğinin en temel, İslâm geleneğinde ortaya çıkan ilmî disiplinlerin tamamını yönlendiren ve bu ilimlerin tamamının ilgilendiği kavramlardan birisidir. İslâm dünyasında son asırlarda ilmî disiplinlerin ayrı ayrı kendi bünyeleri içerisinde çalışmalar yürütmesi ilmî açıdan birçok faydayı temin etmiştir. Ancak uzun zamandan beri yürütülen bu çalışmaların ulaştığı seviyeye dönüp bakıldığında disiplinler arası ilişkinin ihmal edildiği, dolayısıyla bu ilişkiyi kuran ve daha sağlıklı daha bilimsel neticelere ulaşan çalışmaların yürütülmesi gerektiği kanaati ortaya çıkmıştır.

Bu kanaat bizi disiplinler arası ortak kavramları yeniden düşünmeye bu kavramlar üzerinde derin tahlillere yöneltmektedir. Bunların en başta geleni hiç şüphesiz hikmet kavramıdır. Bu kavramın her şeyden önce ontolojik bir temeli vardır. Kavram hâkim ismiyle yüce yaratıcı, hikmeti tebliğ eden ve hikmet sahibi olan peygamberler ve yine hikmetle donanması gereken insanların kuşanması gereken eylem içeriği ağırlıklı bir kavram olarak tezahür etmektedir.

Öte yandan hikmet aynı zamanda ilimler geleneğinin tamamında etkin olmuştur. Bu kavram hikmet sevgisi anlamına gelen felsefenin, hikmet olarak anılan Kur’an’ın, Hz. Peygamber’in söz ve uygulamalarının -bazı düşünürler sünnetin hikmet olduğu ifade edilmektedir-, aynı zamanda Kur’an’ın anlaşılması ve yorumlanması için de kullanılmak suretiyle tefsirin, sünnetle ilişkisi ve Hz. hadislerinin yorumu için kullanımıyla hadis ilminin referansta bulunduğu bir kavram olmuştur. Hikmet aynı zamanda kelâm ve tasavvufun da en önemli kavramları arasındadır. Bu temel kavram üzerine ayrı branşlarda çeşitli çalışmalar yapılmışsa da kavramı temele alıp bu kavram etrafında ilimlerin temel yaklaşımları, temel problematikleri bir arada değerlendirilememiştir. Eldeki bu çalışma birçok disiplinde hikmet kavramının ortaya çıkış ve gelişim süreci, diğer disiplinlerle ilişkisi ve geçmişten günümüze intikal süreci ile ilgili önemli referans kaynağı olmaya taliptir. İlimler arasında hikmet etrafındaki meseleler ve bunlara dair değerlendirmeler sizlere takdim ettiğimiz bu çalışmanın en temel hedefi olarak belirlenmiştir.

Gerek İslâm âleminde gerek Batı literatüründe gerekse ülkemizde şu ana kadar çeşitli disiplinlerde hikmet kavramı etrafında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan sadece ansiklopedi maddeleri genel bir bakış sergileyip çeşitli disiplinler altında konu ve kavramı açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Ancak bu çaba deskriptif

olmaktan öteye geçmemiştir. Bunun ötesinde daha derinlikli ve ilişkileri daha kapsamlı değerlendiren çalışmalara ihtiyaç duyulacağı gerçeği bizleri takdim ettiğimiz bu çalışmaya yöneltmiştir.

Çalışmanın öncelikli amacı, disiplinler arası ilişkinin bir örneğini teşkil etmesi açısından ortak bir kavram olan hikmet kavramını etraflı bir şekilde incelemek, İslâm geleneğinde bu kavramın kullanım alanlarını, çeşitli disiplinlerde kazandığı anlamları ve kullanıldığı manaları tespit etmektir. Hikmet terimi hem dinî hayatta hem de dinî literatürde sıkça kullanılan terimlerdenidir. Tek bir disiplinin sınırlarına sığmayacak kadar geniş olan hikmet teriminin edebî, kelâmî, fikhî ve tasavvufî boyutları bulunmaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, mezhepler tarihi ve felsefe gibi çeşitli ilmi disiplinlerde hikmet kavramına yönelik temel problemlerin tespiti ve bu problemler üzerine çözüm önerileri sizlere takdim ettiğimiz bu kitabın amaçları arasında yer almaktadır.

Disiplinler arası ilişkinin doğru bir şekilde ve sağlıklı bir zeminde yürütüldüğünde önemli sonuçlar çıkaracağını hikmet kavramı üzerinden görmüş bulunmaktayız. İslâm geleneği içerisinde hüküm-hikmet dengesi yitirildiğinde İslâm'ın özünden uzaklaşacağı sadece hüküm ya da sadece hikmetten değil hüküm ve hikmetin ancak birlikte ve birbirini tamamlayacak bir şekilde yürütülünce başarıya ulaşılabileceği hakikatini hatırlatmak istiyoruz.

Eldeki bu çalışma Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ahmet Yıldırım hocamızın teklifleri ile bölümümüzün ortak bir çalışması olarak planlanmış ve bir proje olarak hazırlanmıştır. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesine 14.10.2022 tarihinde “Disiplinler Arası İlişki Açısından İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet Kavramının İncelenmesi ve Değerlendirilmesi” ismiyle Bilimsel Araştırma Projesi (Proje ID 2399, Proje Kodu. SHD-2022-2399) olarak sunduğumuz proje kabul edilmiş ve tamamlanmıştır. Projenin tamamlanmasının akabinde elde edilen veriler yeniden gözden geçirilmiş, eksiklikler belirlenmiş, eksik başlıkların birer bölüm hâlinde çalışmaya ilave edilmesi öngörülmüş ve bu yönde yürütülen çabalar sonucunda elinizdeki kitap hazır hâle getirilmiştir. Hikmet kavramının bu çalışmada ele alınmasındaki en temel saik bu kavramın disiplinler arası boyutu ilahiyat ve İslâmî ilimler alanında hemen her alanla bir yönden ilgisinin bulunmasıydı. Sizlere takdim ettiğimiz çalışmada yer alan her bir bölüm bu amacı karşılamayı amaçladı. Bu amaca ulaşabildiysek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz. Kitabın bu aşamaya gelmesinde emeği geçen bütün araştırmacılara teşekkür ediyor basımını gerçekleştiren Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları yetkililerine teşekkürlerimizi arz ediyoruz. Eldeki çalışmanın yitik değerimiz hikmetle ilgili nice çalışmaya kaynak olmasını, kapı aralayacağını umuyor, çalışmanın istifadeli olmasını diliyoruz.

23.07.2024/Ankara

Editörler

Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE-Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi